

Pehit Enver Paşa

Rusya'nın Kafkas savaşının hemen arkasından Tebriz'i işgal etmesiyle, bir süre için askıya alınan dar anlamda Pan-Türkizm esas anlamında Turan ülküsü yeniden canlandı. Üstelik bu sefer halktan da büyük bir destek buldu. Buna bağlı olarak Tebriz, T gönüllülerince savunulmaya çalışıldı.

Artık Enver Paşa, Dış Türklerin manevi lideri ve yetkili kurtarıcısı konumundadır. Dünya Türklüğü Paşa'ya mektuplar gönderen kendisinden haklarının geri alınmasını istemektedirler. 1917 yılında patlak veren Bolşevik İhtilali, Pan-Türkizm emellerine davetiye çıkartacak ve Enver Paşa'ya bir kez daha mücadelenin yolu görünecektir. Kendisine, zamana göre en malik Türk cumhuriyeti olan Azerbaycan'ı üs olarak seçen Paşa, Turan Orduları Başkumandanı adıyla altında yardım toplamaya müktedir olmuştur. Yeniden kurducu 28.000 kişilik Kurtuluş Ordusu'nun başına kardeşi Nuri Paşa'yı getirdi. İlk olarak silahlanma tamamlanacak, daha sonra ise başkent Bakü kızılların zulümden kurtarılacaktır.

Enver Paşa, bu kez planlarını iyi yapıyor zamanlama hatası yapmamak ve hissi davranmamak için Kafkaslar'a gitmeyerek, tasarılarını İstanbul'da hazırlamaya özen göstermiştir.

Enver Paşa, Bakü'yü dört, altı hafta içinde, Kafkasya'yı ise iki yıl zarfında ele geçirmeyi hesaplıyordu. Ayrıca bütün Kafkas Hı ele geçirme tasarıları kuruyordu. Denebilir ki tarihin en çöretkar Turan çıkarmasını düşünüyordu.

Ancak tam bütün hazırlıklar tamamlanıp iş Bakü'nün alınmasına geldiğinde, Enver Paşa büyük bir sürprizle karşılandı. Alman Bakü petrol rezervlerinin İngiltere'nin eline geçmemesi için Rusya ile anlaşma yapmış ve Türklere ihanet etmişti.

Mondros Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Almanya'ya geçen Enver Paşa ve arkadaşları, içlerinde bir ukde olarak ka Büyük Turan Düşüncesinden vazgeçmeyerek çalışmalarını Almanya topraklarında yürütme kararını aldılar.

1918-1920 yıllarını, hazırlıklarını tamamlayabilmek için harcayan Enver Paşa, 1920 yılında hareketına kaldığı yerden devam üzere Rusya'ya gitmek isterken yakalanıp bir süre hapis yatacak, ancak sonunda arkadaşları Ahmet Cemal Paşa'nın yanına gelmeye muvaffak olacaktır.

İşte tam bu noktada Enver Paşa'nın düşünce yapısında bir değişiklik görülecek ve ünlü komutan, Rusya ile sıcak ilişkiler için Pek tabii ki Enver Paşa'nın amacı komünist düzenin parçası olmak ve bu yeni düzen uğruna çalışmak değildir. Onun amacı, C Devleti'ni yok eden ve başkent İstanbul'u işgal eden İngilizlere hadlerini bildirmektir. Uğruna bir ömür harcadığı devletini yıkm çalışılan İngilizler'e karşı Sovyet sınırları içinde mücadeleye girişmektir.

1917 Bolşevik Devrimi ile devrim yılları içinde Enver Paşa'nın eylemleriyle ve fikirleriyle Ruslarla İngilizler'e karşı mutabakata vararak Büyük Turan devletini kurmak düşüncesi, pehit olducu 1922 yılına kadar devam eden bir süreci kapsamaktadır.

Enver Paşa'nın bu yola girişi pek çok insanın kaderine hükmeden tarihi partların zorunluluğundandır. Bu nedenledir ki, Enver Pa için birinci derecede önemli olan husus, İngiliz emperyalizmine topyekün savaş açan Sovyetlerle bir Turan ittifakına girişerek, B Turan hareketin tutunmasını sağlamaktır.

Nitekim genç Sovyet Devrimi, doğunun siyasi ufkunda çok ciddi şekilde değişikliklere uğratarak, Bolşeviklerle Türkleri yan yana getirmiştir. Enver Paşa için bu durum Orta Doğu ve Türkistan'daki Müslüman topraklarda gerçekleştirilmeyi düşündüğü hedeflere yolunda yardımcı olabilecek bir konum demektir.

Ancak Enver Paşa'nın düşünce formasyonundaki köklü değişiklik Bakü Doğu Halkları Kongresi'nden sonra olur. 1920 Bakü Kongresinde dünya güç dengelerini, bu dengeler arasında Osmanlı İmparatorluğunun durumuyla, Osmanlı-Alman ittifakının v İttihat ve Terakki'nin siyasal tavrının köklü bir tahlilini yapan Enver Paşa, kongre sonrası, Sovyetlerin üç hedefi geliştirmiş oldu dikkat çekecektir.

Bunlardan birincisi, Müslüman ve doğu ülkelerindeki anti-İngiliz hareketin özerk karakterine itibar etmek ve desteklemek, ikincisi, ihtilalin Müslüman ve Doğu ülkelerine zorla ihracı ve oralardaki demokratik unsurlarla işbirliği, üçüncüsü ise, İslam düny Müslümanlar dünyada faaliyet gösteren herhangi bir hükümet modelinin kabul edilmemesidir.

Kısa zamanda Sovyet Devrimi'nin yapısıyla, dünya siyaseti içinde sömürülen halkların kimler olduğunu tespit eden Enver Paşa Kurultayı'nda bu tespiti şöyle ortaya koyar:

"Arkadaşlar... Bugün Bakü behrinde Dünya emperyalizm ve kapitalizmine karşı harbeden Parkın ihtilalci alemleri olan biz burada toplanmasına vesile olan Üçüncü Enternasyonal'e ve bunun azimkar reislerine umum ve arkadaşlar adına teşekkür eder Bugün bizi asırlardan beri ezen ve çörlüçüplak soymakla kalmayarak kanımız emen, öldüren dünya emperyalist ve kapitalistler mücadelemizde elini tutacak ve Avrupa siyasetçilerinin yalancılığı'nın büyüklüğü nispetinde hak yolunda doğru ve sözüne inanan milletlerin hukuk ve hürriyetini tanımayan programına yazmış olan Üçüncü Enternasyonal gibi bir müttefikin yanında mevki alma mübağı olduğumuzdan birbirimizi tebrik edelim..."

Kongre tebliğinin devamında Trablus ve Çanakkale savunmasıyla birlikte asıl savaşın Batılı emperyalist güçlerle, bu güçler ka yer alan Sovyetler ve doğunun ezilen bütün halkları olduğunu belirten Enver Paşa'nın zihninde bir tek ülkü ve amaç vardır c Büyük Turan Devletini kurmaktır.

Özellikle Bakü Kurultay'nda dünya siyaseti ve bu siyaset içinde Ýtihat Terakki ile Dođu halkların yerinin ne olduđuna dair ya deđerlendirme; Turancılıđın ne olduđu, daha sonraki siyasi faaliyetlerindeki milliyetçiliđin ne olduđu ve nasıl olmasý gerektiđine fevkalade bir dönüm noktasıdır.

Enver Pađa, ülkenin en yüksek askeri mercii konumunda yer alması sıfatıyla ve kurduğu ilipkilerle Ýslam-Dođu dünyasının bu yeniden yapılanmasını sağlayarak katıldığı kongrede yeni açılan mücadeleye safhasında, kendilerini kongrede temsil etme yetkisi veren Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan ve Hindistan Ýhtilal Cemiyetleri Ýttihadı'nın ortak fikir birliği içinde olduğuunı açıklayacaktır. Enver Pađa bu tahlili mazlum milletlerin kurtuluğu yolunun açılması ve dünya mazlumları için bir zafer yolu olarak görüyordu.

Ancak genç Sovyet devletinin kısa zaman içinde Rus egemenliğine dayanan bir rejime dayanmasını ardından Moskova ile ittifak yolları ayrılan Enver Pağa için yeni bir çykaryol olupmuştur ki bunun adı bilindiği gibi Büyük Turan Devletidir.

Bu dübüncesini 1922 yılında Afganistan Kralı Emanullah Han'a yazdığı mektupta böyle dile getirecektir:

"Rus idaresine son vererek, bizim gözetimimiz altında, Doğu Müslüman-Türk hükümetlerinin konfederasyonu gerçekleştirecektir. Majestelerinin yardımına çok tepekkür ederiz. Bu bağlamda, Dünya'da tek babına ayakta duracak ve Alman federasyonuna benzeyecek bu devlet, kısa bir süre içinde ortaya çıkacaktır."

Bu tasarının altındaki gerçek hedef ise, eski gücüne ulaşıp Türkiye sınırlarından Hindistan sınırlarına dayanan yeni Türk-Ýmparatorluđu'nun çekirdeğini oluşturmaktır. Buna bağlı olarak Enver Pađa, Dođu Türkistan ve dahası Afganistan'daki Müslümanları kapsayıp böylesi bir Pan-Ýslamist ve Pan-Türkist devlet içinde önemli bir rol oynamak istiyordu. Böylece, Türkistan'ın geniş topraklarında yaşıyan Türklerin alsancak altında birleşmelerini ve kendi liderliği altında yeni doğmuş Sovyet devletinin yanısıra İngiliz emperyalizmine karşı da cephe alabilecekti.

Enver Pađa, bu tasarının gerçekleştirilmesi yolunda Sovyet devletiyle ittifaka girdiği dönemden başlamak üzere, tasarının siyasi zeminini oluşturmak amacıyla daha başlangıçta Mesai Halk Fırkası adıyla bir teşkilat kurmuştur. Programı olabildiğince radikal Mesai, o zamana kadar alıplımlı dıbynda idi. Sosyalist birlikçi, Ýslam ve milliyetçilik fikirlerinden oluşan bu programı Enver Pađa sonra, Mesai'nin ruhunun toplumculuk olduğu beklende yorumlayacaktır.

Ancak bu programda daha da ilginç olan taraf, Enver Pağa'nın Federe Milliyetçiliği'nin teorik zeminini oluşturmaya yönelik ilk ciddi çabaya da girmiş olmasıdır.

Bu nedenle Enver Pağa, halkın Mustafa Kemal idaresinden daha radikal ve daha yenilikçi olduğunu unutmaması için devamlı olarak siyasi tasarının taslaklarını yaymaktaydı.

Enver Pağa, milliyetçiliği ilk kez siyasi boyutun yanında sosyo-ekonomik boyutuyla ele alır. Teorik (dübüncesel) zemininin de toplumcul konulara yer vermesi, toplumcu çizgilerini taşıması onu, Batılı milliyetçilerin tek boyutluluğundan olduğu kadar, dayatmacı bir fikir yapısından da kurtarmaktadır.

Ona göre, her şeyden önce savapın özü, kapitalizm ve kapitalizmin ürünleri olan tekelci, tefeci ve çalıpmadan kazananlardır ki dünya ölçesindeki temsilcisi Doğu milletlerine topyekün taarruza geçen batılı emperyalizmidir. Batılı emperyalizmi, bütün Doğu'yu sömürebilmek için halkları birbirine düpürerek pek çok bahaneler uydurmaktadır.

Bu nedenle Enver Pađa: "Müslüman milletlerin bağımsızlık davasının Pan-Ýslamizm partlarından çok, Büyük Turan içinde yarı başarıya ulaşacağı dübünmektedir. Dübüncelerindeki bu değipiklik, Komünist Enternasyonal'in Temmuz 1920'deki İkinci Kongresi'ni de sonra olupmuştur.

Enver Pağa, 4 Ekim 1921 günü yanında bir kaç güvendiği arkadaşı olduğu halde Buhara'ya giden Enver Pağa, orada Bolşevik Rusya'ya karşı ayaklanan Türkistanlıların arasına katıldı. Daha doğrusu başlarına geçti. Yeni Turan yolunda Ruslar ile amansız mücadeleye giriştiler hep birlikte.

Tam on ay sürdü bu yaman mücadele. Bir bayram sabahı olan 4 Ağustos 1922 Cuma günü Tacikistan'da, Belcivan yakınlarında Abdere mevkiinde, Çegen Tepesi'nde, Ruslarla yapılan bir çete harbi sırasında Derviş isimli atının üzerinde yalnız kılıç dövüp kalbinden vurularak şehit düptü.

ENVER PAĞA'NIN ŞEHADETİ

Türk tarihinin zaman içindeki akıplı sürecinde yetmiş ender kahramanlarımızdan biri olan Enver Pağa'nın şehadeti de hiç şüphesiz nesillere örnek bir ulviyet ve yücelik taşıdır.

Bunun ayrıntılarını; Pağa'nın Türkistan Savapı'nda, başından sonuna kadar yanında bulunan Türkistanlı mücahit Abdullah Pağa'nın Baysun'un Türkistan Millî Hareketleri adlı kitabında şu şekilde açıkça görüyoruz.

O gün buz gibi köpüklü kıymızlar içilerek yemekler yendi. Çok nebeli bir gün geçti. Akşam oldu. Dönülüyor... Papa'nın yasaklam kalabalık bir halk, yarı yola kadar uğurladı...Yolda Papa'nın yüzünde, solan günün hüznünü andıran izler belirmeye başladı... 10.. Papanın yanında toplanmıyptık. Bir hayli konuldu. Gelecek Bayram, namazı inballah Buhara'da kılarız; temennisinde bulunan Papa'ya tepekkürler ediyorduk.

Çekilen bu yurt hasretinden kendine hiçbir pay ayırmadan, bunu hafifletecek hikâyeler anlatıyordu. Fakat; halinde bir başkalık vardı. Yüzünde, gözlerinde bambaşka bir yasin derin gölgeleri göze çarpıyordu. Gece ilerlemiyti. Kalktık... Papa'nın, bir şey istediği anlaşıyordu. Soramıyorduk... Nihayet gülerək:

"Size verecek bir bayram hediyesi bulamadım. Arkadaşlığımız belirten birkaç satır yazı yazsanız, mühürleşem. Günün birini beni hatırlatacak olan bu yazıların, millî mücadele arkadaşlığımızın da birer hatırası olacağını düpdüm." dedi...

Memnuniyetle kabul ederek yanından çyktık...

Geleceği görmeyen insan aczi içinde; Papa'nın bu bambaşka hâlini birbirimize de soruyor, iki ihtimal arasında dolayıyorduk.

1- Yurt ve aile hasretini kamçılıyan bayramın gelişi...

2- Millî Hareket'in son günlerdeki beklenmeyen olayları... bütün bunlar Papa'nın nebesini kırmış olabilir.

Arkadaşlarımızdan Nafi Bey, Papa'nın istediği kâğıtları hemen kâtiplerden Ömer Efendi'ye yazdırdı. Mühürlemek için Papa'y kâğıtların altına, Papa'nın resmî mühründen başka, İstanbul Harbiye Mektebinde talebe iken 1300 tarihinde yaptırdığı husus bastığını gördük.Şehadet Günü: 5 Ağustos 1922 Cuma Sabahı.

Karargâh derin bir sessizlik içinde. Gecenin karanlığını, doğan güneşin, bahtımız karamacağını bilmiyoruz.

Alıpkanlığı üzerine erken kalkan Papa, askerlerin geniş bir yerde toplanmalarını emretti. Askerin bayramını tebrik edecek, ha dağıtacaktır. Saat altı... Ýleri karakoldan bir silâh atıldı. Bu, baskın hareketini bildiren bir parola idi. Askerlerin yanına gitmek için atına binen Papa; hemen dönerek bazı emirler verdi, yirmi kadar askeriyile, silâhın atıldığı tarafa koğtu. Ruslar'ın bu gibi taarru günlük iplerden olduğu için, pek ehemmiyet verilmeyti. Rus askerleri gittikçe çoğalıyor... Bu taarruz, günlük taarruza benzemiy Harp büyüyor. Bu ciddiyeti anlayan Papa; derhal bütün kumandanların ve askerlerin harbe iptirakini emretti.

Faruk, Danyal, Boribetap ve pair kumandanlar hep vazife başında... Harp şiddetlendi...

Ruslar; Bayram namazında baskın yaparak millî mücadele kumandanlarını, bilhassa Papa'yı harpsiz esir etmeyi ve bu suretle gururlarına dokunan, tahammüllerini tüketen bu millî mücadele dâvasının ortadan kalkmasını tasarlamışlar...Papa'nın, Bayram namazını yanlılıkla bir gün evvel kılmaması, bu tasarının tatbikini suya düpürmüş olduğundan; Ruslar, Moskova'nın aylardan önce ehemmiyetle hazırladıkları bu hücumu geçimilerdi. Türkistan'ın her tarafında olan mücahitlerin üzerine, aynı günde hücum eden Ruslar emellerine yine kavuşamadılar.

Ateş her tarafı sardı. Papa, yanında Hüseyin Nafiz, Eş Murad, Kerim Beylerle Müslümankul (Rayef) ve askerler olduğu halde ilerledi. Karşı tepede düpman ile aralarında beş altı metre mesafe kalınca, Papa kılycını çekiyor. Rusların üzerine atılıyor. A hücum diye bağıran Papa; birkaç Rusu öldürüyor. Harp, şiddetleniyor...

Çok şiddetli olan bu ilerleyiş, düpmanı başırtıyor. Mitralyöz başında olan Rus askerleri teslim diye bağırarak ellerini yukarıya Fakat, arka saftaki Rus takviyeli mitralyözleri hemen çok şiddetli ateşe başlıyor.

Atı ile ateş içinde kopan Papanın; kalbine amansız bir kurşun giriyor.

Papa; AMAN!.. diyerek atından düpüyor.

Ateşin şiddetinden yanına gidilemiyor. Ruslar, ipledikleri cinayetin farkında bile değiller.Şehadet haberi, her tarafı bir yıldırım süratıyla sarıyor.Rusların ikinci bir kolu ile harp etmekte olan Devletmend Bey, bu kara haberi duyunca bir an şuurunu kaybediyor.

- Ne? Enver Papa mı? Enver Papa mı? Şehit mi oldu? Eyvah!..

Artık Enver Papa yok mu? diyerek kılycını çekiyor. Askerlerine: Haydi Öç!.. Öç!.. Bu öcü almak, bize farz oldu; feryadıyla mah harbin içine atılıyor. 10 dakika sonra Devletmend Bey de şehit oluyor.

Harp yavaşlıyor. Mücahitlerin susmasını bir zafer diye kabul eden Ruslar da susuyor.

Enver Papa; bu büyük kahramanın cesedi Rusların eline düptü diye, çok üzülüyor. Ýki katlı felâketin altında eziliyoruz.

Ümit güneşimiz sönmüş, karanlıklar içinde kalmıyptık. Yer gök ağlıyor.

Kaybolan, sade bir insan değil; milyonlarca Türkün ümidi, istiklâli, zaferi, tarihi idi.

Kendimizden geçmiş, başkının, bitkin bir hâldeyiz... Ne olacak? Ne yapacağız?

Çeşen Tepesi'ne geçmek için, suyu çekilmiş olan dereye doğru inmeye başladık. Ýniyoruz, indik, çykyyoruz... Bir Rus kolu, der kenarından ateş ettiyse de hiçbir zarar veremedi. Yalnız, birkaç dakika evvel Papa'yı sırtında taşıyan Derviş adındaki at gelen kurşunla öldü...

Çeğen Tepesi'nin ayağında, Devletmend Bey'in köyünde toplanıldı. Bapsız kalan bu mukaddes topluluğun kumandası geçici olarak Danyal Bey'e verildi.

Sabahleyin ihtiyar bir köy imamı geldi. Dereyipayân'da, Enver Paşa'nın cesedini gördüğünü haber verdi. Bu haberi, bir müjde saydılar. Hemen koştuk... Baktık ki, Rusların götürdüğünü zannettiğimiz şehit Paşa, burada yatıyor. Paşayı tanımayan Ruslar, üzerinde çizimlerini alıp gitmişler.

Paşa'nın yerde yatan cesedini âdeta göz yaşlarımızla yıkadık. Üzerine bayrak örterek, etrafına nöbetçiler konuldu. Kumandanlar derhal toplandı. Kabir yeri ve cenaze merasimi tespit edildi. Şehadet haberi dalgalar halinde her tarafa yayıldı. Bu kara haberi duyan kadın, erkek yollara dökülmüşler, inleye, ağlaya Çeğen'e doğru geliyorlar. Çok kısa bir zamanda Çeğen'de 25.000 fazla insan toplandı. Bu kara habere inanmayan birçok insanlar, hakikati gözleriyle gördükleri hâlde, acaba doğru mu diye birbirlerine soruyorlardı. Halk, bir sel halinde...

Ceset, tabuta kondu... Hafızların tekbir sesleri, okunan mersiyeler, halkın feryatları, yeri göğü inletiyordu. 30.000 kişinin elleri üzerinde, gök kubbenin altında berefle sallandığını görmek istediği sevgili bayrağına sarılı olan tabutu ağır ağır ebediyet yoluna taşıyorlardı.

Paşa'nın ölüm acısına tahammül edemeyerek ateşin içine dalan Belcivan Kumandanı Devletmend Bey'in tabutu ile Paşa'nın yanına...

Pınarı gölgeleyen iri ceviz ağacına yaklaşıyoruz. Ağaçlar daha derinleşiyor. Ahıret yolcularının âkıbetleri burada... Yaklaştıkça çöken acı ölçsüz, ifadesiz bir şekilde taşıyor... Bayılanlar var... Ellerimiz üstünde taşıdığımız bu kumandanı, toprağın karına istemiyoruz... 30.000 kişinin acı sükûtunu haykıran ses, varlığını sızdırıyor eripemeyen insan acısını feryat ediyor.

Cenaze merasimi esnasında birçok bayılanlar oldu... Bunların arasında kumandan Faruk Bey'in de birdenbire yere düştüğünü gördük...

Dini merasim bitti... Paşa'dan ebediyen ayrılacakmış an gelmişti. Fanileri, ebediyete götüren mezarlara tabutlar yavaş yavaş... Üzerlerine inen her toprak parçası Türkistan tarihine çöken bir matem, sonsuz bir elemdi.

Cesedi toprağa, ruhu da kalplere gömülen Enver Paşa'nın mezarı Türkistan halkı için mukaddes bir ziyaretgâh oldu... Günlerce kabir etrafında dualar okundu.

Kumandanlardan Halil ve Paşa'nın özel hizmetlerinde bulunan Mirza Muhiddin Beyler de şehit Paşa'nın tabanca ve kanlı çamabırlarını Afganistan'da bulunan Osman Hoca ve Sami Beylere gönderdiler. Paşa'nın tabancası, o zaman Afgan Harbiye Nazırı olan Nadir Han'a Bedeşhan'da takdim ediliyor. Sultan adındaki atı da isteği üzerine Miralay Ali Rıza Bey'e veriliyor.

Afganistan'da hususi murahhası olarak bulunan Bartınlı Muhiddin, Halil ve Mirza Muhiddin Beyler de, Paşa'nın çamabırlarını ailesine vermeye üzere İstanbul'a hareket ediyorlar. Enver Paşa'nın Hayatı Enver Paşa (1881 - 1922) 1880'de İstanbul'da sıradan bir memurun oğlu olarak dünyaya gelen İsmail Enver için, yapıldığı dönemden bugüne kadar pek çok yorum yapılmış, her yönüyle incelenen inceye iplenmiştir. "Enver Paşa" adıyla eserlerle bu konuda inceleme yapan Prof. Süreyya Aydemir, Enver Paşa; 1908-1914 arası döneme bakarak "1908" in Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey, işte bu kısa devrede Enver Paşa, daha doğrusu imparatorluğun tek söz sahibi olan, genç, inançlı, muhteris, daha doğrusu hem kaderci hem de kaderini yaratan adam olarak sahnedir. "1908" de Genç Türkler İhtilali ile yıldız parlayan Enver'in hızla yükselişi 1913'te Yarbayken yine aynı senenin sonlarında Albaylığa, 1 Ocak 1914'te Paşalığa yükselmesi ile başlar. Kabineye Harbiye Nazırı olarak girer; Genelkurmay Başkanı'ndan bir süre sonra da Başkumandan Vekilliği yetkilerini de elinde toplar. Naciye Sultanla evlenip, saraya, Padişaha damat olup da bu safhaya rastlar. Enver Paşa kendini zirveye ulaştıran basamakları yine kendi elleriyle döşemişti. Enver Paşa'nın vatanseverliği ve bu topraklara olan bağlılığı gerçektir. Bunun yanı sıra hayal gücünün genişliği ve gerçek hayallerin zaman zaman birbirine karıştığı da inkar edilemez. Hayallerini süsleyen İran, Hindistan, Turan ve Kafkasya'yı hakim olmak düşünceleri o günün şartlarında gerçek temeller oturmaz. Örneğin Cemal Paşa anılarında "Hakikati söylemek gerekirse, bu birinci Kanal Seferi yaptığımız zaman hiç kimse bu Kanalın nasıl geçileceğini bilmiyordu..." der. Halbuki Enver Paşa bu görevi, IV. Ordu Kumandanlığı'na, Cemal Paşa'ya teklif ettiğinde, Suriye'deki asayiş sağla ve Kanal Seferini her ikisi de inanarak imzalamışlardı. Bu sefer gerçekleştiğinde ise Kanal Türk cesaretiyle dolmuştu. Kanal'dan önce Sarıkamış'ta yaşananlar ise tam bir felaketti. 90.000 askerden 10.000'in sağ kalabildiği, özellikle de donmaktan ve açlıktan kurtulabildiği bu sefer, sonuçları açısından korkunçtu. Hayatında Alay kumandanlığı da yapmamış olan Enver Paşa tecrübeden ziyade gençliğinin getirdiği coşkuyla kumanda edecekti ordusunu. Amaç 1878 Berlin Antlaşması'nda kaybedilen toprakları geri almaktır ve başarılı olacağına inanıyordu. Enver Paşa Ordu Kumandanı Halil Paşa'nın hava şartları, soğuk, karın piddeti gibi uyarılarına kulak asmaz ve taarruz emri verir. III. Ordunun ölümü de bu. Enver Paşa Sarıkamış'ta "Hükümete" bağlı bir vasiyet bırakır. "Hükümete" Planım, Rusla hemen iki misli faik iki Kolordu ile arkalarına düperek ricata mecbur etmek ve bu suretle XI. Kolordu ve Süvari Fırkasıyla takibolunan düşmanı karışlayıp, tamamıyla mahvetmekti. IX. Ve X. Kolordu ve Süvari Fırkasını bekliyorum. Gelir de yetişirse, bozacağım. Fakat gelmeden düşman zayıflayıp kıtaatımıza taarruz eder ve taarruzda muvaffak olursa o vakit Ordu mahvolmuş demektir. Pimdiye kadar asker ve zabıtlar hiç kusursuz harbettiler. Her manevrayı yaptılar. Eğer Allah da yardım ederse, muvaffakiyet katidir. Eğer muvaffak olmazsam, son nefesimle beraber öleceğim. Bu halde vasiyetim: Ben vazifemi yaptığımız

sanıyorum ve öyle ölüyorum. Yaşasın dinim, vatanım, Padıbahım. Eğer geride kalanlarıma yardım etmek isterseniz, refikam! Efendi hazretlerinin muhassısatı kafi değildir. Kendisinin müreffehen yapması için hiç olmazsa, Başkumandanlık muhassısatı kendi muhassısatına zammı ve ebeveynimin temini refahı ile, rahmeti ilahiyeye mazhariyetim için birkaç hayır yapılmışını rica eder ve tealisine çalışmaktan başka bir maksat beslemediğim din ve milletimin tealisine dua eder, tanıyanlara selam ederim. Yaşasın Müslümanlık ve Osmanlılık ve Osmanlıların Padıbahı Sultan Mehmet Han!” Enver “Servet namına yoktur. Mamafih ne varsa, Refikam Sultan Efendi hazretlerine bırakıyorum.” Enver Sarıkamış felaketinden sonra orduya katılıp görev almak için Sofya’dan gelen M. Kemal ile Enver arasında şu konuşma geçer : “Biraz sonra Enver Paşa ile karşı karşıya bulunuyorduk. Enver Paşa, zayıf düpmüş, rengi solmuş bir haldeydi. Söze ben başladım : Biraz yok, o kadar değil. Ne oldu? Çarpıştığ. O kadar... Ėimdi vaziyet nedir? Çok iyidir!.. Enver’i daha fazla üzmem istemedim. Kendi ipime sözü getirdim : Tebekkür ederim. Numarası 19 olan bir tümene beni kumandan tayin buyurmuşsunuz. Bu tümen nerdedir. Hangi kolordu ve ordunun emrinde bulunuyor? Ha, bunun için belki Genelkurmayla görüşürseniz daha kati malumat alabilirsiniz. Pekiyi, o halde siz daha fazla rahatsız etmeyeyim. Genelkurmayla görüşürüm...” Enver Paşa için söylenebileceklerin başında onun duygusal ve aceleci kipiği bulunur. Ama şu gerçeği de belirtmek gerekir: Enver Paşa yetkili olduğu andan itibaren kimilerini de küstürerek bir çok subayı emekliye ayırmış ve orduya genç ve dinamik bir ruh getirmiştir. Ge siyasi hesaplamalar nedeniyle, gerekse yeniden teşkilatlanma çalışmaları amacıyla yapılan bu işlemden yaklaşık 2000 asker ordudan ayrılmıştı. Balkan harbinden yenik çıkmış olan Ordu, tüm yetersizliklere karşın başarı ve inançla mücadele etmiştir. Ordusu bütün bu partlara rağmen tam 4 yıl 10 ayrı cephede aynı güçle savaşı sürdürmüştür. Zaten bunun içindir ki yorumcular Paşa’yı Büyük Kumandan olarak değil, güçlü bir Ordu teşkilatçısı olarak değerlendirirler. 1.Dünya Savaşı ardından, Almanya’nın yenilgisi ve Osmanlı’yı Sevr Antlaşması’na sürükleyen çöküşün ardından Kasım 1918&rsq Enver Paşa ülkeyi terk ediyordu. 1922 yılının 4 Ağustosuna kadar yurt dışında çalışmalarıı sürdürdü. Ve son gün O Asya’nın Pamir eteklerinde Çegan tepesinde vurularak şehit edildiğinde 42 yaşındaydı.